

DOI: [10.32702/2307-2105-2019.7.120](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.7.120)

УДК 339.56

О. І. Дума,
здобувач ступеня Ph.D., старший викладач кафедри АФМ
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3799-1253
М. М. Якимець,
студентка кафедри АФМ
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-4928-7973

АНАЛІЗ ТЕНДЕНЦІЙ ТА ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЕКСПОРТУ У ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

О. І. Duma
Ph.D. student, senior lecturer of Administrative and Financial Management department
at Lviv polytechnic national university
М. М. Yakymets
student of Administrative and Financial Management department
at Lviv polytechnic national university

ANALYSIS OF TRENDS AND PROBLEMS OF UKRAINIAN EXPORTS DEVELOPMENT IN POST-REVOLUTION PERIOD

У статті автором досліджено тенденції розвитку експортної діяльності в Україні за період 2012-2018 рр. Проаналізовано географічну та категорійну структуру експорту України. За результатами аналізування виявлено структурні зрушення в українському експорті, зокрема в розрізі країн торговельних партнерів України в СНД. Проаналізовано структуру експорту в Російську федерацію та розроблено матрицю заміненості ключових категорій товарів на партнерів з країн ЄС, які реалізують попит на аналогічний товар. Виявлено ключові проблеми розвитку експорту українського бізнесу в ЄС. Серед них визначено значні бюрократичні бар'єри для входу на ринок ЄС, недосконалість законодавства, помилковий підхід українських підприємців та керівників бізнесу до започаткування експорту, відсутність або невідповідна державна підтримка експорту. Визначено необхідність розроблення набору експортних стратегій та стратегій підтримки експорту для забезпечення стійкого зростання зовнішньоекономічних операцій українських підприємств.

Tendencies of development of export activity in Ukraine in the period of 2012-2018 has been researched in the article. The reduction of exports in the post-revolutionary period in 2014-2016 and the growth of the negative balance of foreign trade operations from 2016 are revealed. The negative balance of trade balance of Ukraine in 2018 amounted to -9 852.6 million USD. The structure by geography and categories of Ukrainian export operations has been analyzed. The results of the analysis revealed structural changes in Ukrainian exports, in particular, in the context of the trading partners of Ukraine in the Commonwealth of independent states (CIS). The analysis

of the structure of export operations made it possible to determine the necessity of diversification of Ukrainian exports of goods and services to the CIS, EU and Asia

The structure of export to the Russian Federation was analyzed and the matrix of substitution of key categories of goods for the partners from the EU countries that provide the demand for a similar product has been developed. The necessity of orientation towards growth of competitiveness of Ukrainian exporter's goods and services is substantiated. First of all, it may be provided through the orientation of export revenues to financing product innovation, increasing the technological level of production and apply the professional marketing to promote products in foreign markets.

The key problems of Ukrainian export development EU countries were revealed. Among them, significant bureaucratic barriers to entry into the EU market, the imperfection of legislation, the faulty approach of Ukrainian entrepreneurs and business executives prior to the launch of exports, the lack or inadequate state support for exports. The necessity of developing a set of export strategies and export support strategies has been identified in order to ensure sustainable growth of foreign economic operations of Ukrainian enterprises.

The tasks for accelerating the transition of export to the EU countries have been described. This tasks include liberalization of export processes, creation of funds for preferential loans, investments in export development, changes in marketing strategies, establishment of reliable business contacts with partners in the EU.

Ключові слова: експорт; імпорт; зовнішньо-економічна діяльність; торговельне сальдо; товарна структура експорту; валовий внутрішній продукт; експорт в ЄС; стратегії експорту; диверсифікація експорту; революція гідності.

Key words: export; import; foreign trade; trade surplus; commodity structure of exports; gross domestic product; exports to the EU; export strategies; export diversification; revolution of dignity.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження проблем та виявлення напрямків формування рішень в розвитку міжнародної торгівлі країни має суттєве значення для росту ключових макроекономічних показників економіки та стійкого зростання виробників орієнтованих на експортно-імпортні операції. Політичний та економічний шлях України за останнє десятиліття був досить складним. Це нанесло відбиток на економічне зростання останнього десятиліття. Революція гідності 2013-2014 рр. в Україні та її політичні наслідки започаткували нові тренди міжнародної торгівлі України та викрили нові загрози в політичному та економічному житті нашої держави. Проблема розвитку експортно-імпортних операцій в українській економіці, їх вплив на такі ключові показники як ВВП, валютні резерви, валютний курс, доходи підприємств та прямі іноземні інвестиції є важливим об'єктом дослідження, рівно як і розроблення механізмів стійкого зростання експорту української економіки в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зовнішньо-економічної діяльності, зокрема, пошуку нових ринків збуту, адаптації експортних стратегій, розроблення програм сприяння експорту присвячена значна кількість досліджень науковців та практиків. Серед іноземних дослідників варто виділити таких як: Бренч [5], Р. Лукас [6], М. Портер [7]. Серед українських науковців, питання розвитку українського експорту досліджено в працях О. Алімова [1], Л. Кутідзе [2], А. Мазаракі [3], Т. Мельник [4], Хрупович С.Є, Покришка Д.С., Кулицький С.П. та ін.

Формулювання цілей статті. Кількісні та якісні (структурні) показники зовнішньої торгівлі дають можливість оцінити рівень економічного успіху національної економіки та суб'єктів зовнішньої торгівлі товарами і послугами. Ціль статті полягає у аналізі трендів розвитку українського експорту в до- та післяреволюційний період (2012-2018 рр.) та виявлення проблем подальшого розвитку українського експорту.

Вклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вплив зовнішньої торгівлі на економічний розвиток країни є предметом особливої уваги, оскільки її ріст та вмале державне регулювання мають важливе значення для процесу подолання кризових явищ та відновлення економіки у посткризовий період.

Зовнішньоекономічна діяльність в своїй структурі об'єднує значну кількість об'єктів та суб'єктів, які у взаємодії забезпечують процеси міжнародної торгівлі товарами і послугами. Розвиток експорту та імпорту, вмале управління їх структурою мають значний вплив на макроекономічні показники економіки, рівень добробуту населення та процеси наповнення державного бюджету [9].

Динаміка експортно-імпортних операцій в Україні за останні роки є досить нестабільною. Побачити загальний обсяг та проаналізувати відхилення зовнішньоторговельного балансу України можна на основі даних наведених в рис. 1.

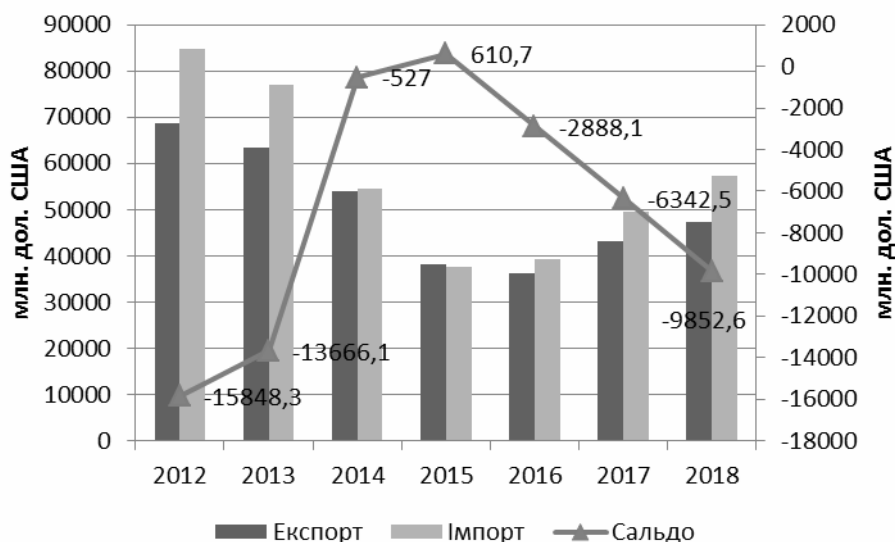

Рис. 1. Динаміка міжнародної торгівлі України за 2012-2018 рр. [8,9]

Впродовж 2012-2016 рр. спостерігається скорочення виручки від експорту, проте не дивлячись на таку сталу тенденцію у 2017 році показник зріс до 43 264,7 млн. дол. США. Така ж ситуація спостерігається відносно обсягу імпорту. Все ж постачання імпортованої продукції в останні роки випереджає експорт, відповідно виникає негативне сальдо торговельного балансу. Поглиблення зовнішньоторговельного сальдо збільшується в останні роки та становить -9 852,6 млн. дол. США у 2018 році. Таке співвідношення імпорту і експорту не можна назвати оптимальним і це свідчить про відсутність ефекту імпортозаміщення. Тобто, слабку конкурентоздатність продукції і послуг українського походження у порівнянні із іноземними товарами за рядом імпортних категорій. Відсутність належного ресурсного забезпечення, нерозвиненість внутрішнього ринку України, низький рівень якості та технологічності товарів і послуг призводять до незадовільної структури експорту.

Така ситуація є причиною того, що Україна продовжує бути сировинним експортером. Безперечно наша країна має потенціал для продажу готової продукції закордон. Але для того, щоб продукція була конкурентоспроможною на світовому ринку необхідно розвивати інноваційну діяльність на підприємстві, посилювати маркетинг товару та реалізувати модерні стратегії просування товарів на іноземних ринках. З іншого боку, Бренч А. зазначає необхідність конкуренції за цінами на міжнародному ринку за рахунок більшої автоматизації процесів виробництва [5].

Аналіз показників зовнішньоекономічної діяльності дає точне розуміння того, що міжнародна торгівля має вагомe значення для росту економіки країни. Завдяки експорту економіка отримує приріст валютних ресурсів, що в свою чергу стримує інфляцію для імпортозалежних економік. Імпорт забезпечує економіку якісними конкурентоздатними товарами, які в кращій мірі задовольняють внутрішній попит країни, проте це призводить до відтоку валюти з економіки та може стимулювати ріст валютного курсу та провокувати інфляцію. Проаналізуємо динаміку ВВП та частки експорту/імпорту України (табл. 1).

Таблиця 1.
Частка експортних та імпорتنних операцій у структурі ВВП за 2012-2018 рр., [8,9]

Рік	Номинальний ВВП, млн. грн.	Експорт товарів та послуг, млн.грн.	Частка експорту у ВВП, %	Імпорт товарів та послуг, млн.грн.	Частка імпорту у ВВП, %
2012	1408889	717347	50,92%	835394	59,29%
2013	1454931	681899	46,87%	805662	55,37%
2014	1566728	770121	49,15%	834133	53,24%
2015	1979458	1044541	52,77%	1084016	54,76%
2016	2383182	1174625	49,29%	1323127	55,52%
2017	2982920	1430230	47,95%	1618749	54,27%
2018	3558706	1240177	34,85%	1914893	53,81%

Номинальний ВВП України зростає, що свідчить про нарощення зростання економіки в поточних цінах [8]. Як бачимо обсяг експорту має значну частку у структурі ВВП країни, проте показник скорочується вже 3 роки поспіль (2016-2018 рр.). Натомість, імпорт має більшу частку в структурі ВВП, яка за всі роки становила не менше 50%. Тому, можна стверджувати, що збереження поточного тренду міжнародної торгівлі робить Україну імпортозалежною економікою, що в сумі із зростанням негативного сальдо зовнішньої торгівлі матиме значні негативні наслідки для економіки України у 2019-2022 рр.

Такі тенденції спонукають до посилення політики сприяння експортної активності українських підприємств. Зокрема, таким сприянням можуть бути запровадження податкових та митних преференцій для експортерів, спрощення процедур оформлення зовнішньої торгівлі, фінансова підтримка через пільгове кредитування, експертна підтримка тощо. Важливим є також сприяння держави в питанні зниження трансакційних витрат експортерів та поживлення інформаційної, правової та методичної підтримки експортерів. Впровадження таких заходів дозволить підвищити ділову активність експортерів, а також сприятиме покращенню структури експорту, що в кінцевому результаті знизить витрати на здійснення зовнішньоекономічної діяльності та дасть поштовх виробникам для освоєння нових ринків збуту.

Все ж, розглянемо географічну структуру експорту та її зміну за роками на прикладі основних регіонів розташування ринків збуту на рис.2.

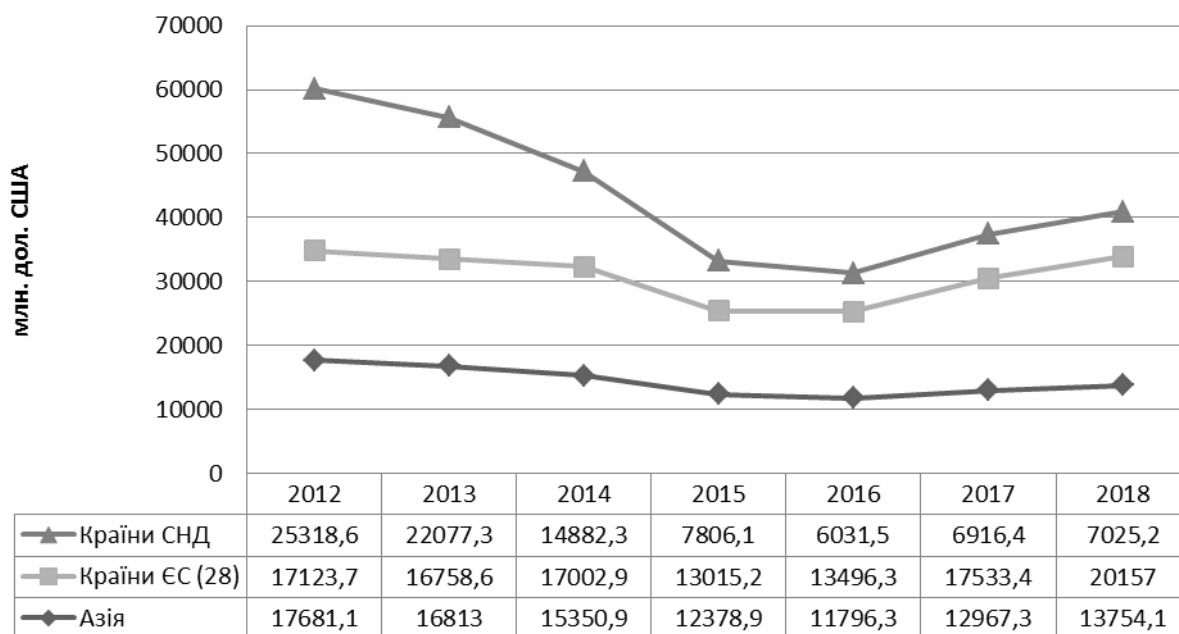

Рис. 2. Експорт товарної продукції України на основних ринках збуту за 2012-2018 рр. [8]

Можемо зауважити, що 2016 рік став переломним для українського експорту, оскільки після тривалого зниження саме у 2016 році спостерігається зростання даного показника. Для забезпечення гармонійного та стійкого зростання необхідним є активне освоєння ринків країн ЄС як основних торговельних партнерів України в майбутньому. Досвід української економіки свідчить, що концентрація на певному ринку має негативні наслідки для експортерів та економіки загалом. В першу чергу мова йде про події 2014 року та скорочення експорту в РФ.

Переорієнтація українських експортерів на європейські ринки збуту є необхідністю для виживання бізнесу та подальшого зростання в перспективі. Важливим кроком на шляху до цієї мети було підписання угоди про Асоціацію з ЄС, що в свою чергу дало зелене світло для українських виробників. Вже в 2016 році Україна зайняла лідерську позицію у забезпеченні країн ЄС аграрною продукцією.

Проте, експортна політика не може бути зосереджена виключно на освоєнні ринку збуту в країнах ЄС, а має бути диверсифікованою. Експортний потенціал України може суттєво розширитися через подальше відкриття доступу до зовнішніх ринків. Перспективними ринками збуту для України є країни південно-східної Азії та окремі регіони Африки. В країни Азії українські агровиробники вже експортують значну частину продовольчих товарів (олія, зернові культур, кукурудза тощо) [4].

Ресурси отримані від експорту в ці країни можуть бути направлені на розвиток інновацій та підвищення технологічності української продукції (частки інтелектуальної складової в готовому продукті). Українським виробникам варто прикласти зусилля для вивчення потреб нових ринків, Іншого виходу для покращення зовнішньоекономічної діяльності у них не буде.

Експорт у країни СНД дещо уповільнився відносно інших ринків збуту, причиною таких змін є насамперед використання РФ торговельно- економічного тиску на Україну. Однак, якщо брати до уваги торгівлю з окремими країнами Росія досі має значну частку в експорті України, це можемо побачити досліджуючи структуру експорту серед країн СНД (рис.3-4).

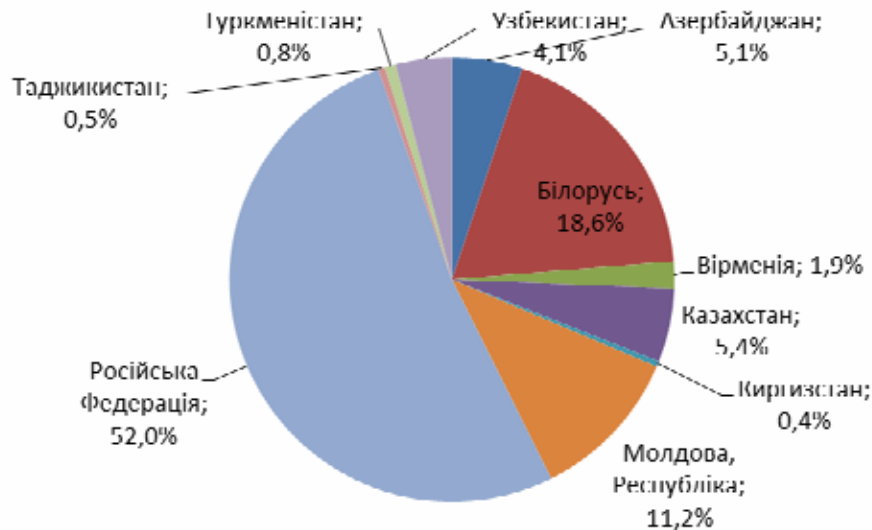

Рис. 3. Розподіл експорту України за країнами СНД у 2012 році [8]

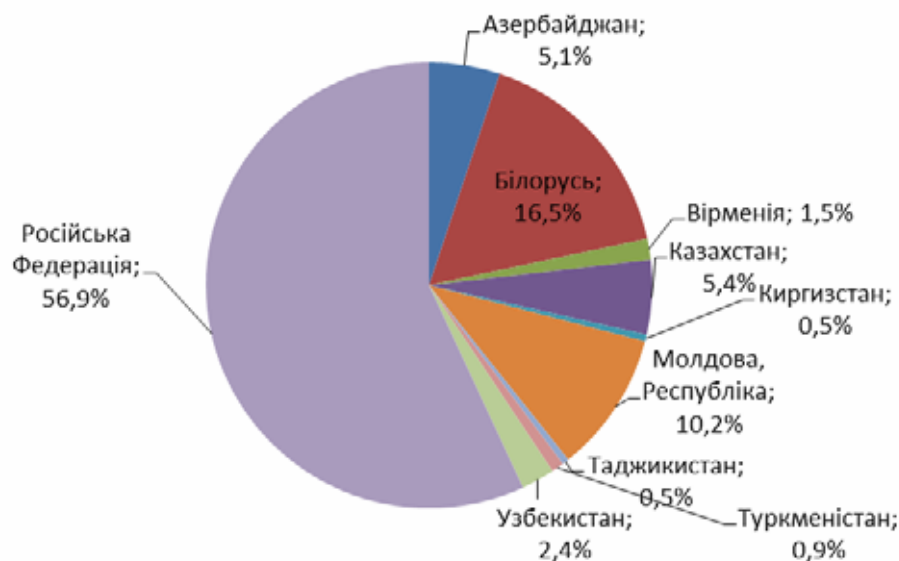

Рис. 4. Розподіл експорту України за країнами СНД у 2018 році [8]

Однією з важливих проблем розвитку українського експорту є обмеження в імпорті української продукції до країн СНД. Скорочення відбулося за більшістю країн, проте частка експорту України в Російську федерацію серед країн СНД все ще є більшою 50%. Зважаючи на військовий конфлікт спровокований Росією, таке співвідношення формує загрозу різкого скорочення обсягів експорту у випадку загострення та посилення конфронтації. Серед наслідків таких ризиків для українських є скорочення виручки та збитковість, зростання складських витрат, втрата частини персоналу через вимушені звільнення, скорочення платоспроможності підприємства, інвестиційної привабливості та можлива загроза банкрутства (у залежності від частки доходу отримуваної від експорту в Росію).

Враховуючи це, необхідним є розроблення стратегії заміни Росії в структурі експорту на партнерів, що мають потреби в тих категоріях товарів, які Україна експортує в РФ. Розглянемо топ-10 категорій товарів, яка експортовані в РФ з України у 2018 році (табл. 2).

Таблиця 2.
Матриця заміності експорту України в Російську федерацію на країни ЄС

Експортовані товари	Загальна вартість експорту за категорією, тис. дол. США	Потенційно можливі країни-споживачі товару з категорії
Чорні метали	509 415,5	Боснія і Герцеговина, Греція, Естонія
Продукти неорганічної хімії	433 333,2	Данія, Італія, Люксембург
Реактори ядерні, котли, машини	402 318,7	Болгарія, Нідерланди
Електричні машини	153 754,7	Андорра, Іспанія

Вироби з чорних металів	153 234,6	Ірландія, Ісландія
Папір та картон	146 536,1	Боснія І Герцоговина, Іспанія, Італія
Пластмаси, полімерні матеріали	126 535,1	Велика Британія, Данія, Естонія
Залізничні локомотиви	89 097,7	Естонія, Латвія
Сіль; сірка; землі та каміння	77 368,1	Австрія, Бельгія, Греція
Палива мінеральні; нафта і продукти її перегонки	54 169,1	Бельгія, Болгарія, Велика Британія

**розроблено авторами на основі джерел [8,9,11]*

Запропоновані країни вже є споживачами даної продукції. Звичайно, що для прийняття рішення, щодо поставок потрібно врахувати багато факторів, зокрема попит, цінову політику, вартість транспортування продукції тощо. Безперечно завоювання будь-якого нового ринку важливе для розширення експорту. Однак, для досягнень довготривалих успіхів у зовнішній торгівлі, рішення про освоєння нових ринків повинні базуватися на зваженій стратегії та оцінці конкурентоспроможності власної продукції [2].

Ми вважаємо, що переорієнтація експорту в РФ на експорт в країни ЄС чи Азії потрібно проводити якнайшвидше для уникнення ризиків політичного походження, які матимуть негативні наслідки для суб'єктів експорту та для економіки в цілому.

Обраний політичний та економічний курс України на інтеграцію в ЄС у довгостроковій перспективі є перспективним та потенційно виграним для України у багатьох відношеннях, зокрема і в аспекті експорту. ЄС це найбільш платоспроможний ринок світу із більш ніж 500 млн. населенням, який постійно збільшується. Подальша інтеграція в ЄС відкриває для України значні перспективи, в першу чергу для виробників товарів і послуг, що відповідають вимогам ЄС та є конкурентоздатними на ринку. Проте, експорт в ЄС пов'язаний із певними проблемами, серед яких варто виокремити:

1. Існування технічних бар'єрів. Затверджені технічні стандарти, які містять вимоги до імпортованої продукції, а також процедури оцінки відповідності таким технічним регламентам можуть нівелювати позитивний вплив від будь-якої лібералізації торгівлі між учасниками певної зони вільної торгівлі [3, 5]. Ця проблема є найбільш актуальною для українських виробників. Після вступу в ЄС та скасування ввізного мита майже на всі групи товарів, залишилась найбільша проблема – не відповідність продукції українського походження технічним регламентам та стандартам, що діють на території ЄС.

2. Застарілі технології виробництва. Відсутність новітніх технологій у виробництві, відтік кваліфікованих кадрів за кордон, обмеженість фінансових ресурсів для капітальних інвестицій та ряд інших причин, які обмежують зростання технологічного рівня продукції українського виробника.

3. Валютне регулювання. Виробництво товарів в Україні частково залежить від імпортової сировини та обладнання. Але, продаючи валюту, отриману від реалізації своєї продукції за кордоном, вони змушені потім купувати її за значно вищим курсом.

4. Прагнення «швидких грошей». Очікування швидкої окупності від започаткування експортних операцій, спричиняє ряд помилок керівництва українського виробника, що веде до втрати іноземних контрагентів.

5. Наявність митних кордонів між ЄС та Україною. Наявність кордонів між зоною ЄС тягне за собою затримки в транспортуванні та організаційне ускладнення процесу поставки.

6. Державна політика у сфері експорту. Експортна торгівля регулюється із застосуванням низки обмежуючих чинників: мита та податків, експортних квот, заборонаю продажу за кордон певних груп товарів. В Україні майже відсутні державні механізми стимулювання експорту. Непродумана політика і лобіювання інтересів монополістів часто стає на заваді виходу малих та середніх підприємств на зовнішні ринки.

7. Українські експортери витрачають забагато часу на підготовку документів, а майже половина вартості експортної операції припадає на процедуру оформлення. Для однієї операції, пов'язаної із закордонними продажами, українським підприємцям потрібно 11 документів, приблизно 127 годин і 667 доларів.

8. Відсутність пільгового кредитування для експортерів для оновлення основних засобів чи впровадження ефективніших технологій виробництва. Загалом же, відкритість найбільшого ринку світу з понад 500 млн населення та ВВП в розмірі 21,7 трлн.дол. США, створює для українських виробників можливості та перспективи, яких в них не було за всі роки незалежності. І ми впевнені, що ті виробництва товарів чи послуг, які зможуть реалізувати свій експортний потенціал, отримають не тільки значний приріст доходів, досвіду та експертності в бізнесі, але і зменшать власні ризики та отримають стабільність поставок власного товару на ринки сталого розвитку.

Варто зазначити, що процес переорієнтації на ринки ЄС буде тривалим, потребує підтримки держави як законодавчого характеру (лібералізація процесів експорту, створення фондів пільгового кредитування), так і зусиль самого бізнесу: інвестицій в розвиток експорту, зміни стратегій маркетингу, освоєння ринків, налагодження надійних ділових контактів із партнерами в ЄС.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В результаті дослідження виявлено основні тренди в розвитку експорту України та ризики розвитку експортної діяльності, виокремлено проблеми розвитку

експорту в ЄС. В результаті аналізу визначено країни для заміни експорту в РФ, що є основою для подальшого дослідження та прикладним аспектом поточного дослідження.

В подальшому доцільно зосередити увагу на розробленні трьох стратегій: переорієнтації експорту із СНД на ЄС, поглиблення експорту в ЄС, підтримки експортерів в Україні. Остання може стати основою для національної програми розвитку експорту.

Список літератури.

1. Алімова О. О. Експортний потенціал України: проблеми та перспективи реалізації. Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. 2009. Т. 64. Вип. 51. С. 53–59.
2. Кутідзе Л. С. Експортний потенціал регіону: сутність, діагностика, механізми реалізації : монографія. Запоріжжя, 2011. 318 с.
3. Мазаракі А. А., Юхименко В. В., Гребельник О. П. Управління експортним потенціалом України : монографія. Київ, 2017. 210 с.
4. Мельник Т. М., Вишинська Т. Л. Ілєгалізація сфери зовнішньої торгівлі товарами в Україні. Економічний часопис-XXI : зб. наук. пр. 2014. № 7–8 (1). С. 44–47.
5. Branch A. Element of Export Marketing and Management. 2 ed. London, 1990. 316 p.
6. Lucas R. On the mechanics of economic development. Journal of Monetary Economics. 1988. № 22. P. 3–42.
7. Porter M. Competitive Advantage of Nations. New York, 1998. 875 p.
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/g_s_rik_u.html
9. Зовнішня торгівля України: збільшення ролі країн Європи та Азії та зниження – країн СНД/ НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=50408930
10. Імпорт товарів з Росії до України/ YouControl [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://youcontrol.com.ua/news/import-tovariv-z-rosiyi-do-ukrayiny/>
11. Кулицький С.П. Питання трансформації української зовнішньої торгівлі на сучасному етапі / С.П. Кулицький // Україна: події, факти, коментарі. – 2015. – № 23. – с. 49–59. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuvip.gov.ua/images/ukraine/2015/ukr23.pdf>.
12. Покришка Д.С. Динаміка зовнішньої торгівлі в Україні в умовах трансформації внутрішніх і зовнішніх чинників зростання / Д.С. Покришка, Т.А. Тишук // Міжнародна економіка та менеджмент. – 2015. - № 5-6. - С. 50–59. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2015_5-6_7.

References.

1. Alimova O. O. (2009) “Export potential of Ukraine: problems and prospects of realization”. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. P. Mohyly*. vol. 51. pp. 53–59.
2. Kutidze L.S. (2011) *Eksportnyi potentsial rehionu: sutnist, diahnostryka, mekhanizmy realizatsii* [Export potential of the region: the essence, diagnostics, mechanisms of implementation], monograph, Zaporizhzhia, Ukraine.
3. Mazaraki A.A., Yukhimenko V.V., Grebelnik O.P. (2017) *Upravlinnia eksportnym potentsialom Ukrainy* [Management of export potential of Ukraine], monograph, Kyiv, Ukraine.
4. Melnyk T.M. and Vyshynska T. L. (2014) “Illegalisation of the sphere of foreign trade in goods in Ukraine” *Ekonomichnyi chasopys-XXI*, vol. 8, pp. 44–47.
5. Branch A.E. (1990) *Element of Export Marketing and Management*. 2 ed. London, 316 p.
6. Lucas R.E. (1988) On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*. vol. 22. pp. 3–42.
7. Porter M. E. (1998) *Competitive Advantage of Nations*. New York, 875 p.
8. The official site of State statistics service of Ukraine (2019), “Direct investments to the economy of Ukraine“, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/g_s_rik_u.html (Accessed 15 of July 2019).
9. The official site of National bank of Ukraine (2019), “Ukraine's foreign trade: increasing the role of countries in Europe and Asia and reducing - the CIS countries” available at: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=50408930 (Accessed 17 of July 2019).
10. The official site of YouControl (2019), “Import of goods from Russia to Ukraine” available at: <https://youcontrol.com.ua/news/import-tovariv-z-rosiyi-do-ukrayiny/> (Accessed 14 of July 2019).
11. Kulytskyi S.P. (2015), “The question of the transformation of Ukrainian foreign trade at the present stage”, *Ukraina: podii, fakty, komentari*, vol.23. – pp. 49–59
12. Pokryshka D.S. and Tyshchuk T.A. (2015), “Dynamics of foreign trade in Ukraine in conditions of transformation of internal and external factors of growth”, *Mizhnarodna ekonomika ta menedzhment*, vol. 6, pp. 50–59

Стаття надійшла до редакції 20.07.2019 р.